

УДК 811.161.1373(07)

Н.Г. ПИРОГА,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(м. Луцьк)*

ПРО ЗМІНИ ПРАВОПИСУ СЛІВ З ПІВ-, НАПІВ- (ПОЛ-, ПОЛУ-) В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань українського та російського правопису слів з *пів-, напів- (пол-, полу-)*. Основна мета – проаналізувати та виявити суперечливі моменти орфографічних правил, беручи до уваги їхній історичний розвиток.

Ключові слова: український, російський правопис, орфографічні правила, традиція, написання разом, окремо, через дефіс, слова з пів-, напів- (пол-, полу-), зміни до правопису.

Правопис є відображенням мови на письмі – він має відображати якомога більше досконалість і гармонійність мови. Час від часу з'являється потреба привести правопис до відповідності з мовою – це спостерігаємо в кожній мові. «Мова – живий організм, система якого перебуває в постійному русі, тому ніякий правописний кодекс не може охопити всього того, що в ній наявне. Потрібно постійно враховувати нове в нашій мові, уточнювати, а може, й змінювати поодинокі елементи орфографії» [4, с. 42].

Український правопис пройшов довгий шлях перш ніж досяг своєї сьогоденної форми, але й через те, або саме тому, низка мовознавців (В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець, О. Кочерга, М.Я. Плющ, І.П. Ющук та ін.) вважали та вважають частину його правил недосконалими і складними. У цьому немає нічого несподіваного, це час від часу стає типовим для мови. Причини, чому потрібно вносити певні зміни до орфографії, очевидні.

Спроба створити в Україні єдину для українців усього світу правописну норму поєдналася зі спробою вдосконалити, або – ліпше тут сказати – змінити чинні правила. Однак часом спостерігаємо тенденцію підкреслити як причину змін тільки виправлення правил, уведених у 1933 та 1946 роках за рахунок приведення правопису у відповідність із орфографічними правилами сучасної української мови. «Вважаємо, що, виходячи з нинішнього стану лінгвосистеми, беручи до уваги шляхи її формування, враховуючи сучасні тенденції в розвитку та змагання в правописі, фахівці мають право не тільки спрощувати й уточнювати правила орфографії, а й надати повнокровне життя тим елементам української мови, які в часи тоталітаризму з політичних міркувань було несправедливо й примусово відтіснено на другий план чи на периферію спілкування або й зовсім заборонено. І це не є війною з мовою, а плеканням її неповторності й багатства», – пише В.В. Німчук [4, с. 45]. У мовних дискусіях досі чути ідеологію: для когось українська мова несе на собі тавро насильницької русифікації, а хтось стоїть насторожі, аби галичани вкупі з діаспорою не «опростачили» мову. Такий абсолютно ідеологічний відтінок мали головні аргументи учасників Великої правописної дискусії 1999–2000 років довкола проекту «Українського правопису» за редакцією В.В. Німчука.

У дискусіях на Інтернет-сторінках часто використовується слово «традиція». Традиції в правописі є, та іноді мовознавці надають перевагу різним, протилежним традиціям. Але чи можна вважати традиційним правопис, який створено на політичних, а не наукових підста-

вах, але правила якого існують протягом більше шістдесяти років? На цих правилах виросло не одне покоління та дотепер ними користуються. Якщо так, то як потім включити до нового правопису традицію діаспори? Ці питання собі задавав не один мовознавець. Справа в тому, що треба поставити питання, чи достатньо опрацьований існуючий правопис, чи відповідає він вимогам мови та чи відображає літературну мову та всі її закономірності.

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань українського та російського правопису слів з **пів-, напів-, пол- полу-**. Основною метою є проаналізувати та виявити суперечливі моменти орфографічних правил, беручи до уваги їхній історичний розвиток. Хоча цій темі присвячено багато праць (Б.І. Осипов, В.Ф. Іванова, Т.Д. Григорьєва, Р.Й. Кочубей, М.В. Панов, Б.З. Букчина, Л.П. Калакуцька, В.В. Лопатін, С.М. Кузьміна, С.Н. Зайцева), переважна більшість авторів знайомлять читачів тільки з власним поглядом – тому нашим завданням є показати різні точки зору мовознавців стосовно цієї проблематики. Матеріалами для цієї розвідки послужили різні редакції правил «Українського правопису», «Правил русской орфографии», низка довідників та словників, різні наукові статті, а також дискусії на Інтернет-сторінках.

Написання разом, окремо, через дефіс – це, мабуть, найважча і найпроблемніша ділянка правопису не тільки для іноземців, але й для самих українців, хоча цим правилом користуються, починаючи правописом 1933 року. У середовищі українських мовознавців дискутується правило написання слова **пів** з наступним іменником. У чинному правописі існують три способи приєднання **пів-** (**напів-**, **полу-**) до іменників: **разом** (*піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця*), **через дефіс** (у власних назв: *пів-Європи, пів-Києва*) та **через апостроф** (*пів'яблука, пів'ями*).

Наведемо ті правила, які найчастіше призводять до неправильного написання. «Разом пишуться...е) Складні іменники з першою частиною **пів-, напів-, полу-**: *піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука; напівавтомат, напівоберт; полукіпок, полумисок*.

Примітка: Перед іменниками – власними іменами **пів-** пишеться через дефіс: *пів-Європи, пів-Києва*» [7, с. 85].

Дійсно, чинна настанова недосконала. Насправді тут ідеться не про складні, а префіксальні іменники з префіксами **напів-, полу-**. Такими є й частина слів із префіксом **пів-**: *півколо, півмісяць*. А там, де маємо **пів** та іменники в формі родового відмінка, йдеться про своєрідні сполуки іменників із словом **пів** у значенні «половина». Унаслідок прийнятого орфографічного правила у словники вводяться неіснуючі лексеми, які тлумачаться через іменник **половина**: *піваркуша* «половина аркуша», *півбока* «половина бока», *піввагона* «половина вагона», *піввідра* «половина відра», *піввіку* «половина сторіччя» і т. д. На відміну від російської мови, на правопис якої досі орієнтують українське правило, в українській мові існує слово (невідмінюване) **пів**, яке однозначно тлумачать як «те саме, що половина» (див.: Словник української мови. – К., 1975. – Т. 6. – С. 376–377).

У російській мові **пол-** – це частина слова «половина». «Древнерусское *поль* “половина, одна из двух частей целого” достигает праслов. * *rolъ* из * *rolu* ... В ней короткий *ъ* сменился на *ь*. Ср. косвенный падеж *пол-* (*полуяблоко*), где *у* сохраняется (Г.А. Качевская отмечает, что *ъ* является бывшей флексией род. падежа *ъ-основ*, которая со временем стала восприниматься как связующий гласный, в результате чего возник новый словообразовательный тип с первым компонентом *полу-*). Форма *rolu развилась из *rolou “половина”, первоначально, видимо, «отколота часть целого». Дифтонг *ou* на конце слога дал *ъ* (<ъ). Перед следующим гласным *ou* развился в сочетании *ov*, отсюда – *половина*. Что же касается самого корня **rol-*, то он... является производным от чередования *e/o* от и.-е. **Phel-* “трескаться” (ср. др.-инд. *Phálati* “расщеплять, раскалываться”). В праславянском языке с корнем **pol-* был глагол *politi* “разрубить надвое” (Этимологический словарь (Цыганенко 1970: 354).

Неправильне написання слів з **пів-** можна пояснити не тільки впливом російського, але й польського правопису. Так, наприклад, О. Кочерга відзначає:

а) написання слів з **пів-** разом або через дефіс. Якщо йдеться про останній спосіб написання, то найбільше проблем створюють власні назви, що розпочинаються на *я, ю, є* (*Ялта, Юрмала, Європа*). В українській мові, згідно з нормами «Українського правопису», **пів-** з усі-

ма власними назвами слід писати через дефіс: *пів-Ялти*, *пів-Юрмалі*, *пів-Європи* (як і всі інші власні назви, наприклад, *пів-Києва*, *пів-Польщі*). Натомість до плутанини призводить інакше написання **пів-** із загальними назвами на *я*, *ю*, *є*: тут уживаємо апостроф. Наприклад: *пів'яблука*, *пів'юрти*. Таким чином, дуже часто можемо натрапити на помилки типу *пів'Європи*. А найчастіше (особливо на початкових етапах) це стосується написання і власних, і загальних назв: **пів-** написано окремо (за аналогією до польської мови), наприклад: *пів метра* (неправ.) – пор. з пол. *róf metra*;

б) відповідно «випливають» помилки у написанні слів з **напів-** (у польській мові їм теж відповідає *róf*, що пишеться разом з іменниками, прикметниками, прислівниками, дієприслівниками), оскільки в українській вони завжди пишуться разом. Наприклад: пор. *напіваристократ* – *rófarystokrata*; *напівгіркий* – *rófgorzki*; *напівлежачи* – *rófleżąc* та ін. [2].

Автори проекту 1999 р. запропонували писати слово **пів** окремо від іменників, якщо воно є у значенні «половина». Тим було б можливо відрізнити їх від похідних іменників із префіксом **пів** (*південь*, *півколо*, *півмісяць*), прикметників (*півгодинний*) та присудкових слів (*півбіда*). Частина лінгвістів, між якими можемо назвати В. Німчука та І. Вихованця, попереджують, що дійсний правопис називає префіксальні іменники із префіксом *пів-* (*півколо*, *півмісяць*) помилково складними іменниками так само як сполуки іменників зі словом **пів** у значенні «половина» (там, де є **пів** та іменники у формі родового відмінка) і таким чином їх між собою замінює. І. Вихованець вказує на те, що «...написання числівника **пів** з іменником у родовому відмінку разом, через дефіс і через апостроф є некоректним орфографічним фактом, який потрібно виправити, і не впливає на функціональне розуміння його (числівника **пів**) як окремого слова... Числівник **пів**, подібно до інших (починаючи з п'ять) числівників у кількісно-іменникових сполуках, є граматично панівним, опорним словом. Форма ж родового відмінка в кількісно-іменникових сполуках – типова форма причислівникового залежного іменника. Єдина відмінність полягає в тому, що з числівником **пів** іменник має форму родового відмінка однини: *пів відра*, *пів міста*, *пів ями*, *пів будинку*, *пів апельсина* (форма множини тут виступає з іменниками, що вживаються тільки в множині), а недробові числівники (починаючи від числівника п'ять) вимагають форми родового відмінка множини» [1]. (Пор.: *п'ять відер* – *пів відра*, *шість вікон* – *пів вікна*, *сім будинків* – *пів будинку*, *вісім апельсинів* – *пів апельсина*).

Однак один із опонентів змін дійсного правила В.М. Русанівський вважає, що треба пам'ятати, що «в орфографії, як і в природі, діє закон збереження енергії: десь усунеш суперечність, а вона виявить себе в іншому місці. Якщо у згоді з чинним правописом пишемо *піввідра* – *піввідерний*, *півкілометра* – *півкілометровий*, *півлітра* – *півлітровий* (*і півлітрівка*), то з уведенням нового правила, по-перше, зникає ця гармонія (*пів літра*, але *півлітровий*, *пів відра*, але *піввідерний* і под.), по-друге, виникає контроверза між іменниками, в яких **пів-** відіграє роль префіксоїда, і словосполученнями з **пів** у значенні «половина»: *півсотня* – *пів сотні*, *півтонна* – *пів тонни* (*тони?*). Отже, те, що сьогодні підпадає під правило, стає винятком, і навпаки» [5].

Проект В.В. Німчука 1999 р. пропонував спростити правило: замість трьох правил написання числівника **пів-** з іменниками (разом, через дефіс, через апостроф), пропозиція авторів проекту застосовувала лише один спосіб: написання із залежним іменником окремо. Щодо похідних від цієї сполуки одиниць (складні прикметники і складні іменники), вони утворюються, як і від інших числівників: *пів року* – *піврічний*, *півріччя* як і *п'ять років* – *п'ятирічний* – *п'ятиріччя*. Іван Ющук, автор проекту правопису 2008 р. (видано приватним видавництвом в авторській редакції для обговорення) приєднується до пропозицій проекту 1999 р. писати **пів** окремо: *Пів* у значенні «половина» писати окремо (розрізняти: *вітер* з *півдня* і *минуло пів дня*).

Сучасний російський правопис регламентується «Правилами російської орфографії та пунктуації», що діють з 1956 р. (готувалися ще в 30-ті роки ХХ ст.) Зрозуміло, що з часом вони «відстали від життя», не відповідають повною мірою сучасному стану російської мови і орфографічній практиці, а тому потребують уточнень, поправок. Виходячи з цих потреб, в Інституті російської мови ім. В.В. Виноградова РАН було вирішено підготувати нову, перероблену і доповнену, редакцію «Правил» [3]. У той же час необхідно підкреслити, що про жодну реформу правопису мова не йде. В.В. Лопатін пише: «Современное русское письмо

и не нуждается в упрощениях. Лишь в отдельных случаях предлагается устранить логически неоправданную сложность правил...» [6, с. 8]. У проєкті зміни стосуються тільки суперечливих випадків. Так, наприклад, пропонують писати **пол-** завжди через дефіс. Головна причина розбіжностей з рекомендаціями українських проєктів, очевидно, полягає в тому, що в українській мові **пів** – окреме слово, а в російській **пол-** – частина слова «половина». Ця морфема, безумовно, є кореневою, оскільки зберігаються генетичні смислові зв'язки з давньоруським словом *ПОЛЬ; якщо ж компонент **пол-** втрачає вихідне значення, піддається абстрагуванню, є підстави вважати, що ця морфема тяжіє до префікса, тобто є префіксоїдом.

Однак на сьогодні систему російського сучасного правопису становлять «Правила русской орфографии и пунктуации» 1956 року і базований на них «Орфографический словарь русского языка». Ці «Правила» поки що чинні і лежать в основі всіх словників і довідників з орфографії та пунктуації та є базою змісту шкільних програм з російської мови. А тому більшість відомих ще Гроту «невирішених питань російського правопису» так і залишилися у Правилах 1956 р. Розглянемо докладніше ці правила.

Дефисное написание слов с пол-:

1. Если вторая часть слова начинается с гласной: пол-арбуза, пол-огурца.
2. Если вторая часть слова начинается с буквы **л**: пол-литра, пол-лимона, пол-ложки.
3. Если вторая часть слова является именем *собственным*: пол-Москвы, пол-Франции.

Слитное написание слов с ПОЛ-:

1. Если вторая часть слова (обычно существительное в форме родительного падежа) начинается с согласной: полвторого, полдороги, полстакана, полчашки, полдыни.
2. Если вторая часть слова *не в форме родительного падежа*: поллитровка.
3. ПОЛУ- всегда пишется слитно: полугодовой, полчасовой.

Раздельное написание слов с ПОЛ-:

1. Если между ПОЛ- и словом стоит имя прилагательное или местоимение: пол большого дома, пол моей книги, пол столовой ложки, пол твоего обеда.
2. Количественные сочетания, включающие слово **половина**: Семь с половиной метров.

P.s. Пол чайной чашки (раздельно) (Правила 1956).

Орфографічна комісія (до 1964 р.), головою якої був В.В. Виноградов, запропонувала свій проєкт. Вчені спробували зробити російську орфографію максимально простою і логічною. Ось витяг із положень їх роботи:

• Сочетания с пол- (половина) с последующим родительным падежом существительного или порядкового числительного писать всегда через дефис.

Порівняймо правило «Правописание слов с первой частью **пол** или числительным».

1. Правило. Числительное **пол** в составе сложного слова пишется через дефис, если вторая часть начинается с гласной буквы, согласной **л** или с прописной буквы (*пол-лица, пол-литра, пол-ёлки, пол-ярда, пол-оборота, пол-Сибири*). В остальных случаях **пол** пишется слитно (*полметра, полстола, полдень, полночь, полкило, полвторого, полдневный, полстолько, полйогурта*). **Пол** пишется раздельно со словосочетанием (*пол нашей квартиры, пол квартиры отца*). Исключение: *поллитровка* (Див. Розенталь 1999).

Розбіжності у формулюваннях цього правила стосуються трьох критеріїв: частиномовної характеристики слова, вказівки на родовий відмінок другої частини слова і написання другого кореня з великої літери. Так, в правилах 1956, 1961, 2006 рр. описується тільки поєднання **пол-** з іменником у родовому відмінку, в правилах 1970, 1998 рр. не накладаються обмеження ні на частину мови, ні на відмінок (тобто формулювання тотожне наведеному вище). Зазначені розбіжності призводять до різного опису невеликого ряду слів. Наприклад, слово *поллитровка* не вважається винятком на тій підставі, що друга його частина не є іменником у формі родового відмінка, хоча ця вимога не була висунута як обов'язкова. Усі слова з другою частиною, яка не збігається з формами родового відмінка, не підпадають під формулювання правила або вважаються словниковими. Таких слів у російській мові не так багато: *полдень, полночь, полдневный, полнощный, полкило, полпиво, полстолько (и полстолька), полбутылка, полкилограммовый, полкилометровый, поллитровый, полметровый, полмиллиардный, полмиллионный*. Прикметники з **пол-** замінюють у сучас-

ній російській мові прикметники з *полу-*. Слово *пол(-)литровый* має двояку кодифікацію: написання разом (*поллитровый*) в Граматичному словнику А.А. Залізняка і дефісне написання (*пол-литровый*) у Російському орфографічному словнику (2005) (розмовний варіант *полулитровый*) як утворене від іменника *пол-литра*, а не *поллитровка*.

Третій критерій стосується абrevіатур, які пишуться великими літерами, або слів, що починаються з великої букви. Так, забороняється написання однієї великої літери в середині слова без дефіса, тому рекомендується дефісне написання *пол-*, «якщо друга частина являє собою власну назву й тому пишеться з великої літери» (Правила 2006, § 151, с. 161), напр. рос. *пол-Байкала*. І хоча у всіх посібниках приклади наводяться однотипні, спроби застосувати формулювання до абrevіатур дають різні результати. Так, згідно з Правилами 2006 р. слід писати *полПТУ* (так як ПТУ містить три великі літери і не є власною назвою), *полЦСК* (так як ЦСК містить три великі букви, хоча і є власною назвою). Згідно з умовами правила (Кайдалова, Калинина, 1998) слід писати *пол-ПТУ*, *пол-ЦСК* через дефіс (в обох випадках – перед великою літерою), згідно з правилами (Валгина, Светлышева, 2002) слід писати *полПТУ* разом (як не перед власною назвою), *пол-ЦСК* – через дефіс (як перед власною назвою). У пропонуваніх правилах (Розенталь, 2001) обрано формулювання, згідно з яким ставиться дефіс перед будь-якою великою буквою: *пол-ПТУ*, *пол-ЦСК*, *пол-Москвы*, *пол-Америку*.

Проект 2000 нового «Свода правил русской орфографии...» пропонує: «Все существительные с первой частью *пол-* писать единообразно – через дефис, т.е. писать не только *пол-лимона*, *пол-апельсина*, *пол-яблока*, *пол-Москвы*, но и *пол-мандарина*, *пол-километра*, *пол-дома*, не только *пол-одинадцатого*, но и *пол-двенадцатого* и т. п.» [6]. Уніфікація написань з *пол-* замінює колишнє правило, за яким розрізнялись написання з *пол-* перед приголосними, крім *л* (разом) і написання з *пол-* перед голосними, приголосною *л* і перед великої буквою (дефісне). Новий «Свод» покликаний зіграти роль нового закону. Його уже схвалено орфографічною комісією, головою якої є В.В. Лопатін, проте ще не затверджено і не опубліковано. Це означає, що на сьогоднішній день ми маємо справу з проектом «Свода правил...», тобто з проектом закону. Складність ситуації посилюється тим, що останнім часом з'явилися словники, які частково слідуєть «Своду», а не «Правилам». Розбіжність стосується і написання складних слів: разом або через дефіс. Так, наприклад, слова *полквартиры*, *полмашины*, *пол-яблони*, *пол-абрикоса*, *пол-лимона*, *пол-Москвы* в усіх словниках писалися в повній відповідності з «Правилами». Однак у деяких нових словниках, підготовлених співробітниками Інституту російської мови (див., наприклад, «Русский орфографический словарь» под ред. В.В. Лопатіна), усі ці слова пишуться через дефіс, що відповідає вже рекомендаціям «Свода».

Положення проекту неабгато спрощують правопис, бо вони спрямовані на універсальнізацію правил та зменшення кількості винятків. Слово «*пів*» існує в українській мові як самостійна лексична одиниця, то й повинно писатися окремо. У російській мові *пол-* є частиною слова (префіксоїдом), тому переважно проекти пропонують написання через дефіс.

Отже, дискусія мовознавців і практиків потрібна, щоб пропозиції були максимально зорієнтованими на практику сучасної мови, а не диктувалися бажанням нівелювати зміни, запроваджені «сталінським» правописом. Правопис перестав бути усталеною нормою: дискусія вийшла далеко за межі кабінетів мовознавців і загрожує розхитуванням навичок писемної мови. Наслідком такої правописної анархії може бути повзуча неграмотність. За роки, що минули, потреба в усталеному – не просто новому! – правописі стала лише очевидною. Та ще гостріше стоїть питання, як гарантувати дотримання майбутнього правопису. Як унеможливити існування альтернативних правописів, що стало реалією перехідного етапу, який зтягнувся до непристойності? І хоча офіційно ні «Український правопис», ні «Правила русской орфографии...» не змінилися, їх авторитет серйозно захитався. Практикам доводиться самостійно обирати, яким про(є)ктом правопису користуватися. Отже, консенсус вкрай необхідний, хоча б з огляду на те, щоб майбутня мовна конституція не була такою ж декларативною й необов'язковою до виконання, як чинний правопис.

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Ненаукові пристрасті навколо українського правопису / І. Вихованець // Українська мова. – 2004. – № 2. – С. 3–25.

2. Кочерга О. Правопис чужомовного походження [Електронний ресурс] / О. Кочерга. – Режим доступу: <http://pravopys.vlada.kiev.ua/pravopys/pozytyv/krytyka2.htm>
3. Молдован А.М. О подготовке переработанного издания «Правил русской орфографии и пунктуации» / А.М. Молдован // Русская речь. – 2001. – № 2. – С. 42–46.
4. Німчук В.В. Доля проекту нової редакції «Українського правопису» / В.В. Німчук // Українська мова. – 2004. – № 1. – С. 3–24.
5. Русанівський І. Стосунок «Проекту» до реального українського правопису / І. Русанівський // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 92–98.
6. Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация: проект / под. ред. В.В. Лопатина. – М.: Азбуковник, 2000. – 956 с.
7. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови: 5-те вид., стереотипне. – К.: Наукова думка, 1996. – 240 с.
8. Український правопис: проект / В.М. Русанівський та ін.; Українська національна комісія з питань правопису. – К.: Науково-видавничий центр НБУ ім. В.І. Вернадського, 2003. – 168 с.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов украинского и русского правописания слов с **пів-, напів- (пол-, полу-)**. Основной целью является проанализировать и выявить спорные моменты орфографических правил, принимая во внимание их историческое развитие.

Ключевые слова: украинское, русское правописание, орфографические правила, традиция, написание слитно, отдельно, через дефис, слова с пів-, напів- (пол-, полу-), изменения в правописании.

To research the problem for Ukrainian and Russian spelling words with **semi-, half-**. The main objective is to analyze and identify controversies spelling rules, taking into account their historical development.

Key words: Ukrainian, Russian spelling, spelling rules, tradition, writing together, separately, hyphenated words with semi-, half-, changes in spelling.

Одержано 21.04.2014.